

Степан Віднянський, Оксана Іваненко

Сербія в дослідженнях учених історико-філологічного факультету Харківського університету

(друга половина XIX — початок XX ст.)

Унаслідок впливу суспільно-політичних ідей Великої французької революції 1789 р., ідеології Романтизму протягом XIX ст. відбулося зростання національної самосвідомості слов'янських народів, набули розвитку славистичні дослідження, особливо в галузі етнографії та фольклористики, поживалися міжслов'янські національно-культурні взаємини, вагомою складовою яких стали українсько-сербські зв'язки.

Історія культурних взаємовпливів українського та сербського народів знайшла відображення в працях вітчизняних авторів І. К. Білодіда, М. Я. Гольберга, О. В. Павлюченка, М. Ю. Карацуби та ін.¹ Їх подальшому вивченню і, зокрема, встановленню значення співробітництва із сербськими вченими та науковими установами для розвитку Харківського університету сприятимуть використані в даній статті мемуари, надрукована на сторінках «Записок Императорского Харьковского Университета», документація діловодства закладу та публікації розвідок харківських славистів у періодиці XIX — поч. XX ст.

Наукові зв'язки із Сербією відігравали важливу роль в історії Харківського університету від самого початку його існування. У перші роки діяльності закладу забезпечення його навчально-виховного процесу науково-педагогічними кадрами відбувалося в першу чергу за рахунок запрошення іноземних науковців. За даними О. Рославського-Петровського, з 1804 по 1809 рр. іноземці склали три чверті від загальної кількості його викладачів.² Сербські вчені брали участь у створенні допоміжних навчальних закладів, підготовці навчальних посібників, сприяли становленню та розвитку навчального процесу й дослідницької роботи в університеті. Видатний природознавець сербського походження Опанас Іванович Стойкович від 1804 р. обіймав у ньому посаду професора фізики, а в 1807–1808, 1811–1813 рр. обирався його ректором. Він навчався в Единбурзькій, Сегединській, та Пресбурзькій академіях вищих наук, здобув у Тюбінгенському університеті науковий ступінь доктора вільних наук та філософії

(1799). Стойкович володів латиною, французькою, німецькою, англійською, російською мовами. Про глибоку ерудицію вченого свідчать опубліковані ним за час перебування в Харкові праці «Про повітряні камені та їх походження» (1807), «Основи умовляючої та експериментальної фізики» (1809), «Про охорону себе від ударів блискавки в усіх життєвих випадках» (1810), «Система фізики» (1813), «Основи фізичної астрономії» (1813), «Основи фізичної географії» (1813). Стойкович викладав фізику, метеорологію, сільське господарювання. Його зусиллями був створений та успішно функціонував фізичний кабінет університету. Х.-П. Роммель писав у своїх спогадах: «Нашим генієм добра і зла був вельми досвідчений честолюбний серб Стойкович, який відмінно вивчив слабкі сторони росіян та німців. Його висока, худорлява фігура, суворе з орлиним носом обличчя викликали повагу, а рідкісний дар слова та адміністративні таланти забезпечили йому величезний вплив».³

Сербом за національністю був і Андрій Іванович Дудрович, який працював в університеті з 1812 р. Після навчався у Пештському університеті він вивчав угорське право та політичні науки в Кашавській академії. Захистивши 1814 р. у Харкові докторську дисертацію «*De philosophiae genuino conceptu nec non necessitate ejus absoluta*» («Про істинне поняття філософії і абсолютну необхідність її»), Дудрович здобув посаду ординарного професора (1819), а пізніше — декана та ректора (1829–1830) університету. Вчений викладав історію, філософію, логіку, етику, психологію, природне право. За спогадами Л. Нічпаєвського про Харківський університет у 1823–1829 рр., незважаючи на блискучі лекції Дудровича, студенти ставились до нього з певним упередженням, очевидно, спричиненим участю викладача у справі щодо звільнення визначного вченого-філософа проф. Й.-Б. Шада та позбавлення атестату про закінчення університету М. В. Остроградського — майбутнього всесвітньо відомого математика.⁴

У першій половині XIX ст. були започатковані, а з середини його — в час національно-культурного відродження слов'янських народів — набули розвитку такі напрямки міжнародних зв'язків Харківського університету, як відрядження вітчизняних учених до Сербії, викладання ними сербо-хорватської мови та літератури, здійснення досліджень з південнослов'янської тематики.

За статутом 1835 р. в університеті була заснована кафедра історії і літератури слов'янських нарідів. Стати її завідувачем запропонували Ізмаїлу Івановичу Срезневському. Після невдалої спроби захисту докторської дисертації з політичної економії (1838),

учений у 1839 р. був відряджений на два роки за кордон для вивчення слов'янознавчих дисциплін. Наприкінці 1840 р. він прибув до Відня й протягом наступного року вивчав історію, мову та літературу словаків, словенців, хорватів і сербів. На той час у місті проживав видатний славист, основоположник сербської літературної мови Вук Стефанович Караджич, який надавав допомогу Срезневському у вивченні сербо-хорватської мови та залучив його до роботи над другим виданням «Сербського словника»⁵. Повернувшись до Харкова, Ізмаїл Іванович постійно листуватися зі своїм сербським колегою, а 1844 р. за допомогою часопису «Москвитянин» організував підписку на видання «Друга кнїга српских народних пјесама». Характеризуючи твір Караджича, він зауважував: «Любителям Літератури Слов'янської відоме ім'я Вука Стефановича Караджича, якщо не за чимось іншим, то принаймні, за його прекрасним виданням Сербських народних пісень. Він першим познайомив Європу з цими чудовими творами народної Поезії, і до цього часу залишається у Сербів кращим знавцем цієї справи, не маючи собі подібних і як щасливий збирач, і як розумний видавець»⁶. 1846 р. було опубліковано написану Срезневським біографію Караджича, а 1848 — рецензію на його переклад «Нового Заповіту». Крім того, Ізмаїл Іванович популяризував творчість сербського вченого в своїх лекційних курсах у Харківському університеті. Протягом 1843/44 та 1846/47 навчальних років він викладав дисципліни «Енциклопедичний вступ до вивчення слов'янства із зверненням уваги на характеристики наріч та на слов'янські старожитності», «Пояснення вибраних місць із письменників старослов'янських, сербських, хорватських, староросійських, польських, чеських»⁷.

Методичними напрацюваннями та лекційними матеріалами Срезневського керувався у своїй викладацькій діяльності Петро Олексійович Лавровський (з 1855 р. — екстраординарний професор кафедри історії та літератури слов'янських наріч, з 1858 — ординарний професор). Протягом 50–60-х рр. XIX ст. він читав сербо-хорватську мову та історію Сербії, уклав сербсько-російський та російсько-сербський словники. Основну увагу Лавровський приділяв ознайомленню студентів із творами В. С. Караджича та словенського мовознавця Ф. Міклошича, одного з основоположників порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов.

З вивчення передумов сербського національно-визвольного руху розпочав свою наукову кар'єру Василь Карлович Надлер, який по закінченні Харківського університету в 1862 р. представив

дисертацію на здобуття ступеня кандидата «Сербський народ та його доля під владою турків до початку національного руху в перші роки ХІХ ст.».

Розвитку досліджень з історії церкви в Сербії сприяла діяльність доктора російської історії *honoris causa*, заслуженого професора кафедри історії церкви, декана історико-філологічного факультету (1891–1899) Харківського університету Амфіана Степановича Лебедева. 1868 р., перебуваючи на посаді професора церковної історії Московської семінарії, він здійснив закордонну поїздку з метою вивчення церковно-релігійного життя сербів. Як наслідок з'явилася низка статей: «Риси народно-релігійного життя сербів», «Кілька слів про сербське духівництво», «Белградська семінарія в Сербії». Остання розвідка була написана на основі особистих спогадів автора, а також праці Миличевича «Школе у Сербії, у Београду» (1868); твору Вукичевича «Први извештаї о іавном учительско-приправническом заводу србскомъ у Сомбору» (1862–1863); семінарського белградського уставу «Законъ о устройству богословіе». Лебедев у своїй статті порушив питання про зв'язок національного відродження сербів зі зростанням рівня освіти, заснуванням нових навчальних закладів. Предметом його вивчення стала відкрита у 1836/37 навчальному році за сприяння митрополита Петра Іовановича Белградська духовна семінарія. Серед її перших професорів були випускники навчальних закладів Австрійської імперії Гавриїл Попович та Лікоген Михайлович. У 1849/50 навчальному році до семінарії прибули з Російської імперії викладачі Дмитро Олексійович Рудинський та Василь Вердиш. Протягом першого року діяльності семінарії у ній навчалося 43 учні, основними навчальними предметами в ній були слов'янська граматика, історія церкви з літургікою, догматика, пастирське та моральне богослов'я. Суспільне значення діяльності Белградської семінарії не обмежувалося підготовкою богословів, адже серед її випускників були і державні діячі. Лебедев висвітлив важливу в історії українсько-південнослов'янських духовних зв'язків сторінку — здобуття освіти в Києві майбутніми сербськими викладачами богослов'я. 1846 р. за ініціативою митрополита Петра Іовановича на навчання до Київської духовної семінарії були відряджені Милое Іованович (майбутній митрополит Михаїл), Сава Сретенович, Василій Ніколаєвич, Дмитрій Нешич, Милослав Протич, Гаврил Миличевич. У 1849 р. Сава Сретенович і Дмитрій Нешич повернулися до Белградської семінарії та одразу ж обійняли посади професорів богослов'я,

а решта семінаристів продовжили навчання в Київській духовній академії.

Фонди бібліотеки Белградської семінарії, що налічували близько 2000 одиниць книжок, формувалися переважно за рахунок надходжень з Києва. «Нам, Росіянам, — зазначав Лебедев, — має бути приємною думка, що Белградська семінарія, від самого початку свого існування, перебуває в постійному й тісному союзі з нашими навчальними закладами, якого благотворне значення для себе вона цілком розуміє та цінує»⁸. Поступово в семінарії збільшувалася кількість юнаків із сербських земель, які перебували під владою Туреччини: у 1851/52, 1852/53, 1853/54 навчальних роках їх зараховували по 5 чоловік; у 1854/55 та 1855/56 — по 12; з 1856/57 до 1859/60 навчального року — щорічно по 13; наступні два роки — по 14, у 1862/63 та 1863/64 роках — по 19, у 1864/65 — 23; 1865/66 — 25; у 1866/67 навчальному році — 35, а в 1867/68 — вже 45⁹. Навчання цих учнів частково фінансувалося з боку російського уряду. Лебедев зазначав, що інтерес Росії до розвитку духовно-релігійної освіти в Сербії часом провокував занепокоєння частини сербського суспільства, яка глумилася його як засіб для розширення сфери політичного впливу російської держави.

У статті «Кілька слів про сербське духовництво» харківський учений відзначив демократизм і відсутність кастовості у середовищі сербських священиків, що закарбувалося і в усній народній творчості, зокрема, у прислів'ї «Піп народив коваля, а коваль — попа». Воно виникло за часів презирливого ставлення до професії коваля, якою займалися переважно цигани. Мораль цього прислів'я полягала в тому, що особисті заслуги людини важливіші за родинні, родові. Той, хто наполегливо вчиться, зможе пройти шлях від коваля до попа, і навпаки — неук стане ковалем, незважаючи навіть на те, що його батько — висвячений. У селах Сербії священики мало відрізнялися від парафіян і за своїм зовнішнім виглядом, і за способом життя: вони їздили верхи, носили з собою зброю, відвідували трактири, театри. На сторінках газети «Пастир», заснованої 1868 р. випускником Київської духовної академії белградським протоієреєм Ніколою Поповичем, зазначалося з цього приводу, що піп, на відміну від монаха, не мусить зрікатися всього того, що дозволяється решті християн. Лебедев наголошував, що православна церква сприяла духовній консолідації сербів за часів османського панування, збереженню сербської мови, культури, піднесенню національної та релігійної самосвідомості, вона забезпечила ідеологічне підґрунтя національно-визвольної боротьби сербів¹⁰.

Визначним фахівцем у галузі історико-порівняльного вивчення слов'янського епосу був Михайло Георгійович Халанський. У 1881 р., по закінченні історико-філологічного факультету, він представив дисертацію на здобуття ступеня кандидата словесно-російської філології «Про сербські народні пісні Косовського циклу», присвячену дослідженню історичного фольклору, який оспівує мужність і героїзм сербських воїнів під час Косовської битви 15 червня 1389 р. Автор наголосив, що Косове поле посідає особливе місце в історичній пам'яті європейських народів: 1073 р. серби здобули тут перемогу над греками та болгарами; 1170 р. засновник єдиної сербської держави Неманя відстояв її у боротьбі з братами та греками; 1389 р. — боснійці та серби на чолі з князем Лазарем зазнали поразки від турецької армії, що поклато початок більш ніж 400-літньому пануванню турків на Балканах; 1403 р. — син Лазаря Стефан переміг султана Мусу; 1448 р. — 50-тисячне військо угорського полководця Гуніада відступило перед 150-тисячною турецькою армією; 1689 р. — австрійський полководець Пікколоміні спізнав невдачу у бою з турками; 1831 р. — військо турецького султана Махмуда розгромило боснійців. Образ Косовської битви у сербському героїчному епосі було створено під впливом кількох реальних подій на Косовому полі, однак серби співвідносять його з боєм 1389 р. і пов'язують з іменем князя Лазаря, якого шанують як великомученика. З його життям асоціюється велич Сербії, зі смертю — втрата її політичної незалежності¹¹.

Вивчаючи сербський фольклор, Халанський дійшов висновку щодо подібності художнього образу матері в народній поезії Сербії та України. На його думку, як для малоросійської поетичної постаті «матусі старесенької, неньки ріднесенької», так і для сербського високохудожнього образу матері притаманна одна визначальна риса — самовіддана любов до своїх дітей і глибока скорбота через їх втрату. Близькість мотивів сербських та чумацьких і козацьких українських пісень учений пояснював схожістю історичних доль народів Сербії та України. Образ Міліци — дружини сербського князя Лазаря — нагадував йому Ярославну зі «Слова о полку Ігоревім».

Аналізуючи значення народного епосу в історії Сербії, Халанський наголошував, що ідея національного відродження завжди існувала у свідомості сербського народу завдяки гусярам, які оспівували героїчну історію свого народу (як і українські кобзарі). «Мабуть, не одна Сербка важко зітхнула, чуючи зворушливу розповідь про бідолашну матір Юговичів, страдницю Мілицу

та ін., напевно, не для одного Серба образ Мілоша Обілича став ідеалом у боротьбі з турками. Недаремно Чорногорці обрали образ Мілоша символом хоробрості. Мав рацію Гільфердінг, сказавши, що епічний образ косовського побоїща є живим скарбом сербського народу, одним із суттєвих фактів його духовного та морального життя!» — зазначав учений.¹²

У 1884 р. на сторінках «Русского филологического вестника» було опубліковано розвідку М. Г. Халанського «До питання про запозичення в південнослов'янському народному епосі», присвячену видатному літературознавцю О. І. Кірпи́чникову. У ній здійснено порівняльно-літературне дослідження «Сказання про увезення Соломонової дружини» та «Пісні про викрадення дружини Марка Королевича»¹³.

1888 р. Халанський захистив у Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію «Великоруські билини Київського циклу», 1889 — майже за власні кошти здійснив поїздку на Балкани, взяв участь у вшануванні пам'яті героїв Косовської битви 1389 р., працював у бібліотеках Белграда та Загреба. На основі джерел, зібраних під час закордонного відрядження, та матеріалів, опрацьованих у бібліотеці Харківського університету й приватній книгозбірні М. С. Дринова, він підготував докторську дисертацію «Південнослов'янські сказання про королевича Марка у зв'язку з творами руського билинного епосу. Порівняльні спостереження в галузі героїчного епосу південних слов'ян та російського народу», в якій доводив, що російський народ за своїми поетичними ідеалами належав до Європи, а не до Азії. Дисертант, зокрема, зазначав: «На загальному тлі різних культурних взаємовпливів, що діють перехресно, без яких взагалі немислиме життя культурного народу, в руському билинному епосі яскраво виділяється та цілком науково визначається поетичний вплив західно- та південноєвропейський, а не азійський, чи то ординський, татарський чи іранський, проціджений через тюркське середовище»¹⁴. Вивчаючи південнослов'янські героїчні пісні, учений використовував дослідницьку методичку О. О. Потебні. Основну увагу в праці М. Г. Халанського приділено аналізу сказання про королевича Марка, а давньоруський епос виконує в ній допоміжну роль, автор згадує лише ті його мотиви, які перегукуються з південнослов'янською народною поезією. У рамках свого дослідження він також звертався до аналізу давньогрецьких сказань, християнської літератури, германського епосу. М. С. Дринов — один з офіційних опонентів на захисті дисертації — зауважив, що Халанський перебільшував вплив західноєвропейської

культури на південнослов'янську, пов'язуючи з ним зародження героїчного епосу в південних слов'ян. На думку болгарського вченого, ця образлива для слов'янства теза була безпідставною¹⁵.

Сам Марин Степанович Дринов — заслужений ординарний професор кафедри слов'янської філології — у своїх студіях звертався до проблем сербської історії. 1887 р. французькою мовою була опублікована його праця «Les serbes ont ils eu les colonies ou une autorité quelconque en Macédoine avant le XIII siècle? Comment s'appelaient les slaves qui habitaient la Macédoine avant cette époque?» («Чи мали серби свої колонії або певний вплив у Македонії до XIII ст.? Яку назву мали слов'яни, що проживали в Македонії до цього періоду?»)¹⁶.

Південнослов'янську літературу досліджував Петро Олексійович Безсонов, який 1884 р. здобув посаду ординарного професора по кафедрі слов'янознавства та викладав в університеті сербо-хорватську мову. Його перу належить праця «Лазариця, народні пісні, перекази та оповіді сербів про падіння давнього царства»¹⁷.

Приват-доцент Борис Михайлович Ляпунов з 1892 р. читав курси слов'янських мов і порівняльну фонетику слов'янських наріч, а також проводив зі студентами практичні заняття з читання й аналізування першоджерел сербохорватською мовою¹⁸. Захистивши в Харкові 1899 р. магістерську дисертацію, він отримав запрошення до Новоросійського університету, де і працював з 1901 р. Влітку того ж року вчений здійснив наукове відрядження до Відня, Праги, Граца, Любляни, Горіци, Загреба, Белграда.

Порівняльно-історичними дослідженнями епосу південних і східних слов'ян займався ординарний професор кафедри російської мови та словесності Микола Федорович Сумцов. У 1893 р. була опублікована його розвідка «Деякі риси подібності "Слова о полку Ігоревім" та південнослов'янських давніх пісень». Аналізуючи давньоруську героїчну поему в порівнянні з сербохорватськими піснями — т. зв. бугарштицями — вчений наголошував на їх художньо-образній та ідейно-тематичній схожості. Так, звернення дружини князя Ігоря Ярославни до вітру перегукується, на його думку, з поетичними мотивами пісні «Тужба Віслава Сенянина, кадар боравляше у турскої землі на далеко од своєї Лубовце»¹⁹.

Степан Михайлович Кульбакін, викладач слов'янської філології (у Харкові — з 1904 р.) ще з Новоросійського університету здійснив відрядження (1901–1903), протягом якого вдосконалював свою освіту в Берлінському, Лейпцизькому, Віденському, Празькому

університетах, відвідав Познань, північну частину чеських земель, Белград, Софію, Крайну та Адріатичне надмор'я. У 1911 р., перебуваючи на посаді ординарного професора Харківського університету, він був командирований за кордон з метою дослідження середньоболгарської мови, пам'ятки якої вивчав з 1898 р. в бібліотеках Москви, Петербурга, Берліна, Відня, Софії та Белграда). Готуючи розвідку з історії церковнослов'янської мови на теренах Болгарії, він вивчав Македонський апостол Празького музею з лекції П. Й. Шафарика та Загребський октоїх Югослов'янської Академії у Загребі, а також сербські пам'ятки — октоїх і тріодь XIII ст. Здійснивши палеографічне дослідження цих пам'яток, проаналізувавши їх мову, вчений зробив припущення, що Македонський апостол датується другою половиною XIII ст.²⁰. У рамках свого відрядження Кульбакін також брав участь у засіданні лінгвістичної комісії Краківської Академії наук, працював у Музеї Чарторийських та університетській бібліотеці в Кракові, де вивчав давньопольські пам'ятки з метою укладення хрестоматії для студентів Харківського університету, а також досліджував сербський євхологій XIV ст. Влітку він побував на Бледському озері поблизу Любляни, готуючись до викладання в Харківському університеті спеціального курсу, присвяченого словенській мові. У цей же час учений мав практику з сербохорватської, польської та чеської мов.

У своєму навчальному посібнику з фонетики та морфології сербохорватської мови Кульбакін охарактеризував її основні наріччя (кайкавське, штокавське й чекавське) та положення серед інших слов'янських мов. Ареал її поширення він визначив наступним чином: Королівство Сербія, Королівство Чорногорія, області Австро-Угорської імперії — Боснія та Герцеговина, Істрія, Далмація, Хорватія, Славонія, Срем, Бачка, Банат, Надмор'я, а також острови Адріатичного моря — Раб, Керк (Велья), Црес, Лошин, Брач, Хвар, Млет, Корчула та ін.²¹.

Протягом 1907–1909 рр. славістичні дисципліни в Харківському університеті викладав приват-доцент Григорій Андрійович Ільїнський. У харківський період своєї науково-педагогічної діяльності він видав низку узагальнюючих праць з історії та культури південного слов'янства: «Краткий курс истории южных славян, читанный в 1907–1908 гг. в Харьковском университете» (Х., 1908), «Лекции по истории южнославянских литератур, читанные в Харьковском университете в 1907–1908 гг.» (Х., 1908), «Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908–1909 гг. в Харьковском университете» (Х., 1909).

Вагомий внесок у розвиток слов'янознавства в Харківському університеті зробив ординарний професор по кафедрі слов'янської філології Олександр Львович Погодін (1910–1919). Учений успішно викладав лекційні курси, публікував власні розвідки, проводив практичні заняття зі студентами, які залучалися до досліджень з історії та літератури Сербії. Так, згідно з університетським звітом за 1911 р., під керівництвом Погодіна студент Кабалецький підготував доповідь, присвячену постаті Марка Королевича²².

Отже, протягом другої половини XIX — початку XX ст. сербська тематика була одним з важливих напрямів науково-дослідних студій на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Популяризації культурних здобутків південнослов'янських народів сприяло викладання в закладі сербохорватської мови, літератури, історії Сербії, видання навчальних посібників зі славістичних дисциплін, удосконалення методики викладання слов'янських мов. На розвиток у закладі слов'янознавства позитивно впливали зарубіжні відрядження вчених, що стали провідною формою його міжнародних зв'язків. Перебуваючи на Балканах, харківські науковці успішно налагоджували співробітництво з південнослов'янськими колегами, удосконалювали свою освіту, отримували мовну практику, збирали матеріали для власних досліджень. Протягом другої половини XIX ст. особливо популярною у славістів Харківського університету була тема національно-визвольної боротьби сербського народу проти османського панування. Суспільний інтерес до проблем звільнення слов'янства від іноземного гніту певною мірою був пов'язаний із зовнішньополітичними інтересами Російської імперії, що полягали в посиленні її політичного й економічного впливу на Балканах на противагу Османській імперії та Австро-Угорщині за рахунок використання панславістських ідей. Загалом у публікаціях харківських авторів мовознавчого, історичного, літературознавчого характеру відтворено багатобарвну панораму культури сербського народу, приділено увагу виявленню ідейно-естетичної подібності духовних явищ історії Сербії та України.

Примітки:

- ¹ Білодід І. К. Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. — К., 1965; Гольберг М. Я. Украинско-сербские литературные связи во II половине XIX в.: Авт. дис. д.ф.н. — К., 1985; Павлюченко О. В. Югославяне в общественной, научной и культурной жизни украинского народа (первая

- половина XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — К., 1990. — С. 88–106; Павлюченко О. В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 1992; Карацуба М. Ю. Південнослов'янська народна поезія (сербська, хорватська, болгарська) в українській літературній інтерпретації сер. XIX–XX ст.: Авт. дис. к.ф.н. — К., 2000.
- ² Рославский-Петровский А. Об ученой деятельности Императорского Харьковского Университета в первое десятилетие его существования // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1885. — Ч. 87. — С. 6.
 - ³ Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания проф. Роммеля о своём времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815). — Х., 1868. — С. 69.
 - ⁴ Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 годы // Русская старина. — 1907. — Т. 131. — С. 374.
 - ⁵ Дмитриев П. А. И. И. Срезневский и Вук Караджич // Взаимосвязи славянских литератур: Сб. ст. / Отв. ред. Г. И. Сафронов. — Л., 1966. — С. 52.
 - ⁶ Москвитянин. — 1844. — № 8. — С. 400.
 - ⁷ Историко-филологический факультет Харьковского Университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред.: М. Г. Халанский, Д. И. Багалея. — Х., 1908. — С. 121.
 - ⁸ Лебедев А. Белградская семинария в Сербии // Русский Вестник. — 1870. — Т. 90. — С. 272.
 - ⁹ Там само. — С. 271.
 - ¹⁰ Лебедев А. Несколько слов о русском духовенстве // Русский вестник. — 1871. — № 2. — С. 755.
 - ¹¹ Халанский М. О сербских народных песнях Косовского цикла (гл. I, II, III) // Русский филологический вестник. — 1882. — Т. 7. — С. 247.
 - ¹² Халанский М. О сербских народных песнях Косовского цикла (окончание) // Русский филологический вестник. — 1882. — Т. 8. — С. 309–310.
 - ¹³ Халанский М. К вопросу о заимствованиях в южнославянском народном эпосе. (Посвящается профессору Александру Ивановичу Кирпичникову) // Русский филологический вестник. — 1884. — № 1. — С. 99–115.
 - ¹⁴ Сумцов Н. Ф. М. Е. Халанский «Южнославянские сказания о Кралевице Марке» // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1895. — Кн. 3. — С. 13.
 - ¹⁵ Отчёт о диспуте М. Е. Халанского // Там само. — С. 221.
 - ¹⁶ Там само. — С. 138.
 - ¹⁷ Историко-филологический факультет Харьковского Университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред.: М. Г. Халанский, Д. И. Багалея. — Х., 1908. — С. 132.

- ¹⁸ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1896 г. // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1897. — Кн. 2. — С. 27; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1897 г. // Там само. — 1898. — Кн. 2. — С. 28; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1899 г. // Там само. — 1900. — Кн. 2. — С. 23.
- ¹⁹ Сумцов Н. Ф. Некоторые черты сходства «Слова о Полку Игореве» с южнославянскими старинными песнями // Киевская старина. — 1893. — № 7. — С. 86–87.
- ²⁰ Кульбакин С. М. Отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1911. — Кн. 1. — С. 1.
- ²¹ Кульбакин С. М. Фонетика и морфология сербского языка // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1914. — Кн. 2. — С. 1.
- ²² Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 г. // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1912. — Кн. 3. — С. 1.